

28. Из архивов партии // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12.
29. История национально-государственного строительства в СССР. 1917–1978 гг. : в 2-х тт. — М. : Мысль, 1979. — Т. 1. 1917–1936 гг. — 1979. — 516 с.
30. Красная звезда. — 1919. — 22 апреля.
31. Крымский вестник. — 1919. — 9 апреля.
32. Кульчицкий С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Кульчицкий С. В. — К. : Основи, 1996. — 397 с.
33. Ленін В. І. Повне зібрання творів / Ленін В. І. — Т. 50.
34. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 2. — Симферополь : Крымиздат, 1957. — 134 с.
35. Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь : Таврия, 1981.
36. Состав правительств Крыма периода гражданской войны // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 3–15.
37. Сергійчук В. Український Крим / Сергійчук В. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. — 304 с.
38. Таврический коммунист. — 1919. — 9 мая.
39. Таврический коммунист. — 1919. — 10 мая.
40. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року. Протоколи / Редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2002. — 255 с.
41. Хроника революционных событий в Крыму. — Симферополь : Крымиздат, 1969. — 381 с.
42. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1. оп. 1, спр. 13.
43. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 285.

Т. В. Шевчук

УДК: 322(477)

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ У 20–30-ті рр. ХХ ст.

У статті досліджено період становлення радянської релігійної політики, який тривав з 1917 р. до початку 1940-х рр.

Ключові слова: антирелігійна політика; радянська влада; релігія; церква; Україна.

В статье исследовался период становления советской религиозной политики, который длился с 1917 г. до начала 1940-х гг. Доказано, что первый этап этого периода — 1920-е гг. — совпал с установлением советской власти в Украине и характеризуется началом преследования религии как мировоззрения, противостоящего большевистскому. Второй этап — с 1929 г. до середины 1930-х гг., был связан с «социализацией» украинского села, при-

вел к уничтожению церкви как социального института. Третий этап антирелигиозной борьбы начался во второй половине 1930-х гг. и продолжался до начала 1940-х гг. В это время начали применяться методы, направленные на физическое уничтожение духовенства, материальных и религиозных ценностей, и прямое разрушение церквей.

Ключевые слова: антирелигиозная политика; советская власть; религия; церковь; Украина.

This article investigates the period of the Soviet religious policy, which lasted from 1917 to the early 1940s. It has been proved that the first phase of this period — 1920s — coincided with the establishment of the Soviet power in Ukraine and is characterized by the beginning of the persecution of religion as an ideology that opposed the bolshevik's ideology. The second stage, which began at 1929 and lasted till the mid-1930s, was associated with the «socialization» of the Ukrainian village. It led to the destruction of the church as the social institution. The third phase of anti-religious struggle began in the second half of the 1930s and lasted until 1943. The most stringent methods to physical extermination of the clergy, religious and material values and direct destruction of churches were used at this period.

It has been founded the main directions of pressure on the church, schismatic activity among clergy and faithful, destroying the material base of the church, constant harassment and repression. A wide range of violent methods were used during implementation of this policy.

It has been concluded that dissatisfaction with government policy caused opposition antireligious activity to the Soviet government, which should be seen as a type of general resistance to Stalinist totalitarian regime.

Keywords: anti-religious policies; the Soviet government; religion; church; Ukraine.

Після революції 1917 р. православна церква була чи не єдиною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в ідеологію більшовиків. З одного боку, в перших декретах і деклараціях вони проголосили, що скасовують усі обмеження реалізації свободи совісті, а в ст. 24 Конституції УРСР 1919 р. було визнано свободу совісті й право на релігійну та антирелігійну пропаганду. З іншого боку, спрямувавши зусилля на розбудову соціалістичного ладу з новою системою цінностей, більшовики назвали релігію «опіумом для народу» й розпочали ідеологічну та фізичну боротьбу з цим «дурманом». Тому 1920-ті — 1930-ті рр. ввійшли в історію як один з найтрагічніших періодів існування української православної церкви. Політика радянської влади відносно неї перетворилась на всеохопну систе-

му репресивних заходів, зміст і характер яких обумовлювався специфікою тоталітарної держави. Попри це, більшовикам не вдалося остаточно насадити атеїзм, позбавити українців віри та змусити відмовитись від релігійних переконань.

Заідеологізованість цього аспекту історії довго не давала змоги неупереджено розглядати антирелігійну політику радянської влади. І лише за часів незалежності вітчизняні дослідники отримали можливість комплексно вивчити релігійне життя в Україні у міжвоєнний період, відносини радянської влади та держави з населенням у контексті антирелігійних кампаній і ставлення мешканців, у першу чергу, до нищення церков та церковного майна, осквернення святих місць та наруги над почуттями вірян. Розкриття архівів і різні польові дослідження поставили проблему систематизації численних даних та комплексного наукового доробку. Актуальність цієї роботи зумовлено й тим, що в наш час релігія та церква подеколи розглядаються як інструмент політичних спекуляцій і розбрату в суспільстві. Тому відтворення історичного ходу подій та об'єктивний аналіз фактів допоможуть зменшити соціальне напруження в сучасному суспільстві.

Дослідженню окресленої теми присвячено багато наукових праць вітчизняних та закордонних фахівців. Так, про відтворення репресивної політики щодо православного духовенства й вірян в Україні йдеться в роботах Ю. Шаповала, В. Єленського, І. Ісиченка, В. Пашенка, В. Ченцова, Л. Демидовича, М. Шитюка. Аналіз відносин між державою та церквою в різних регіонах нашої країни міститься в роботах М. Доненка, Ю. Катуніна, С. Жилюка, О. Балягузової, Р. Белоглазова, Б. Змерзлого. Цікавий погляд на цей аспект пропонує Ярослав Тарас, який розглядає радянську релігійну політику як частину стратегії Голодомору (ментального й фізичного винищення) українського народу [18]. Ставлення мешканців України до антирелігійного тиску більшовиків досить ґрунтовно розглянуто в дисертаціях на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Бойка О. В. («Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки ХХ століття») [2] та Слободянюк Е. П. («Православие на Украине в 20-х — середине 30-х годов ХХ века») [17], в яких охарактеризовано різноманіття форм опору духівництва, робітників та селян.

Натомість дослідження закордонних фахівців (О. Валентинова, А. Левітіна, В. Шаврова, Л. Регельсона, В. Степанова (Русака), М. Меєрсона) демонструють певну тенденційність, перебільшення наслідків антирелігійної діяльності властей та применшення ролі та ступеню опору більшовицькому терору.

На початку цього наукового доробку наголосимо, що з 1917 р. до початку 1940-х рр. тривало становлення радянської релігійної політики. Ми виділяємо декілька фаз, які, змінюючи одна одну, багато в чому перепліталися. Їхні крайні межі — це хронологічні рамки дослідження. Умовно цей період можна розділити на три етапи.

Перший — 1920-ті рр. — збігається з установами радянської влади в Україні й характеризується початком переслідування релігії як світогляду, що протистояв більшовицькому. Другий етап, що тривав з 1929 р. до середини 1930-х рр., був пов'язаний з «соціалізацією» українського села. Його наслідком стало витіснення релігії з життя українського народу та нищення церкви як соціального інституту. Третій етап антирелігійної боротьби розпочався в другій половині 1930-х рр. і тривав до 1943 р. В цей час почали застосовуватися найжорсткіші методи, спрямовані на фізичне винищення духовенства, матеріальних і релігійних цінностей та пряме руйнування церков.

На новому етапі життя українського суспільства, що розпочався 1917 р., не існувало місця релігії та церкві, що заважали встановленню повного контролю держави над життям народу. Тому витіснення релігії та її соціального інституту — церкви з громадського життя було закономірним для побудови нової радянської держави.

На Україну поширювалася дія всіх директив і постанов радянської влади з 1917–1918 рр. Ключовим у цій політиці став «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», прийнятий 19 січня 1919 р., відповідно до якого все майно церковних і релігійних громад було проголошено народною власністю [7, с. 28–29].

Підґрунтям для прийняття та впровадження цього акту стала низка документів, які прийняли більшовики, щоб сприяти швидшому відокремленню церкви від держави. Так, згідно з Декретом «Про землю» II Всеросійського з'їзду Ради робітничих і солдатських депутатів від 26 жовтня 1917 р. Православну церкву в Росії було позбавлено власності на землю. Два наступні декрети радянського уряду: Декрет «Про розлучення» від 16 грудня 1917 р. та Декрет «Про громадянський шлюб, про дітей та введення книг актів громадського стану» від 18 грудня 1917 р., вказують на створення в житті держави альтернативи церкві, яка мала перебрати на себе її функції. Це спричинило відхід від церкви певної кількості вірян. Після відокремлення школи від церкви, 18 лютого 1918 р., було видано «Декрет про радянську школу», який розпочав регулювати освітній процес у новій радянській державі [8, с. 39].

Для виконання цих документів при ЦК більшовицької партії було створено антирелігійну комісію, яка планувала й організовувала боротьбу з

релігією та вірянами на всій території СРСР. Відповідні комісії почали утворюватись і на місцях. Після встановлення 1920 р. радянської влади в Україні на її землях розпочалась антирелігійна кампанія.

Однак «атеїстичний маховик» розгортався не так швидко, як хотілося б вождям пролетаріату. Тому в березні 1922 р. з'явилася стаття В. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», в якій він гостро розкритикував державні органи за бездіяльність в антирелігійній роботі, що обґрунтувало подальші кроки в цьому напрямі.

Зауважимо, що боротьбу з релігією в радянській Росії було розділено між кількома відомствами. Так, карні справи й терористичні акти проти Церкви створював VI відділ ДПУ, а для координації всіх видів антирелігійної політики восени 1922 р. було створено Антирелігійну комісію Політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом Омельяна Ярославського (Мінея Губельмана). Протягом 8 років вона очолювала й координувала всю боротьбу з релігією [16, с. 174].

Як свідчить Д. Поспеловський, приблизно в той самий час було створено ще одну комісію — з відокремлення церкви від держави, котру очолював П. Красіков, а з часом на цій посаді його замінив П. Смідович. Комісія працювала при Президії ВЦВК й кілька разів змінювала назву. Для регулювання її діяльності Рада Народних Комісарів видавала відповідні інструкції та циркуляри. Для прикладу можна навести «Інструкцію з питань, пов'язаних із проведенням Декрету про відокремлення церкви від держави», котру РНК прийняла 19 червня 1923 р. [16, с. 102–104]. Водночас вона не мала помітного впливу на релігійну політику й припинила існування 1938 р. З того часу де-факто повну опіку над Церквою взяв відповідний орган НКВС.

1925 р. було заборонено будь-які релігійні обряди й церковні служби поза церковними стінами без спеціального письмового дозволу місцевої влади в кожному конкретному випадку [7, с. 129].

Більшість українських дослідників вказують, що війна з церквою протягом 1920–1930-х рр. велася в трьох основних напрямках: розкольніцька діяльність серед духовенства та вірян, знищення матеріальної бази церкви, постійні переслідування та репресії.

Слободянюк Е. П. в дисертації «Православие на Украине в 20-х — середине 30-х годов XX века» розкриває основні методи та форми роботи державних структур у цьому контексті: переслідування аж до знищення найвпливовіших ієрархів церков; розкол керівних церковних органів, створення нових, підпорядкованих владі; створення мережі провокаторів; вербування священослужителів карними органами; офіційна ліквідація (розпуск) вищих церковних органів [17, с. 8].

Початок наступу на церкву дав поштовх і новій хвилі репресій проти духовенства, що проходила під гаслом допомоги голодним Поволжя та була пов'язана з вилученням церковних коштовностей 1922 р. Зрозуміло, що більшовицьке керівництво вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням для переможного завершення «війни з релігією». Лист Леніна членам політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р., розісланий під грифом «Цілком таємно», сприяв цьому процесу. В листі було наголошено, що цей момент не лише винятково сприятливий, але й загалом єдиний, коли є 99 із 100 шансів на повний успіх розбити противника і зберегти необхідні позиції на багато десятиліть. Це мало на меті, поперше, остаточно принизити церковну структуру, а, по-друге, саме за рахунок церкви поліпшити економічне становище держави [14, с. 61].

Розкольництво серед духовенства та вірян велося для розкладення церкви з середини. 1922 р. в Радянському Союзі виник обновленський рух, який того ж року проник і в Україну. Його парафії відразу ж опинилися під захистом партійно-державної верхівки, органів ДПУ. Всіляко заохочуючи й підтримуючи «обновленців», радянська влада концентрувала дії проти ієрархів, духовенства, яке залишалося вірним Патріархові Тихону. Першою жертвою цієї кампанії став екзарх України Михаїл.

У жовтні 1921 р. на I Всеукраїнському православному соборі офіційно проголошено створення Української Автокефальної православної церкви (УАПЦ). Згідно з політичними установками ЦК КП(б) щодо неї, органи ДПУ розпочали в середині 1920-х рр. акцію, подібну до тієї, яку скоїли щодо тихонівців. Увесь подальший перебіг подій в історії з розколом Автокефальної церкви фактично повторив основні прийоми, які застосовувало ДПУ в боротьбі з РПЦ, котра велася руками обновленців.

Влітку 1929 р. розпочались арешти серед священників УАПЦ за належність до Спілки Визволення України (СВУ). 28–29 січня 1930 р. Надзвичайний церковний собор у Києві ліквідував УАПЦ і Всеукраїнську православну церковну раду. Це дало поштовх до масових арештів серед духовенства УАПЦ; серед заарештованих опинився й митрополит М. Борецький. Унаслідок цього було репресовано майже всіх українських автокефальних єпископів [8, с. 39].

Неоголошена війна більшовицької держави з церквою виявилася в постійному переслідуванні духовенства, репресіях і навіть фізичному винищенні непокірних. Нині точних даних щодо кількості духовенства та вірян, притягнених у 1920-ті рр. до кримінальної відповідальності, бракує. За різними оцінками, ця цифра варіюється від 700 до 8000 чол.

Певне уявлення про розмах репресій проти духовенства та вірян дають окремі документи. Так, на Полтавщині лише за жовтень — грудень

1938 р. УНКВС області заарештувало 285 «церковників та сектантів». Треба додати сюди й 361 вихідця з духовного стану. Не менш вражають наслідки боротьби з «контрреволюцією» духовенства області в січні — червні 1938 р. Тоді заарештували 142 чоловіки. Однак і на цьому репресії проти духовенства не припинилися [9, с. 28].

30 червня 1928 р. вийшла резолюція ЦК КП(б)У «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду», в якій наголошувалося, що слід посилити наступ проти релігії. Проте остаточно система антирелігійного законодавства в Україні склалася після набуття чинності Постанови ВУЦВК і РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Згідно з нею, релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у храмах та молитовних будинках, а просвітництво і добротинність категорично заборонялися. Духovenство з того часу позбавлялося права участі у господарських і фінансових справах громади. Набуття релігійних знань, дозволене Декретом 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, тепер могло існувати тільки як право батьків навчати своїх дітей [14, с. 105–117]. Цей документ суттєво змінив тогочасне антирелігійне законодавство й формально закріпив посилення тиску на релігію. З ним був пов'язаний і наступний етап наступу на релігію, що розпочався 1929 р. До речі, окреслена постанова настільки досконало віддзеркалювала ставлення радянської влади до релігії, що діяла аж до 1990 р.

Того ж року відбувся і другий з'їзд Спілки воєвничих безвірників, який проголосив одним з найважливіших напрямів класової боротьби та однією з найголовніших умов наступу соціалізму боротьбу з релігією.

До речі, ще за рік до цього, в січні 1928 р. набув чинності Адміністративний кодекс УРСР, який серед інших містив розділ «Правила про культу». З його прийняттям декрет уряду про свободу совісті втратив силу [14, с. 135].

Варто наголосити, що антирелігійна кампанія в Україні, що набрала нових обертів у 1928–1929 рр., була тісно пов'язана з руйнуванням українського села та з розкуркуленням. Радянська влада розглядала закриття церков, переслідування духовенства та вірян як невід'ємну частину побудови на селі соціалізму. При цьому малося на меті й інше завдання — зруйнувати в особі селянства основну соціальну базу православ'я [6, с. 221].

В. Ленін та його послідовники вважали, що коли трудящі знищать матеріальне підґрунтя (майно і засоби існування) церкви, тоді релігія відіме сама по собі. Відповідно, з 1920-х рр. і до середини 1930-х рр., секуляризувалося майно релігійних громад.

За даними НКВС СРСР, 1917 р. в країні діяло 106 356 молитовних будинків усіх віросповідань, а 1928 р. їх стало 38 194, зокрема православних, відповідно, 77 767 і 32 995 [1, с. 11]. Монастирі, церкви, костьоли, синаго-

ги закривалися й розбиралися за ухвалою громадян на «будівельний матеріал». Часто їх руйнували вибухівкою. На місці знесених історико-архітектурних об'єктів тривалий час лишалися пустирі, які пізніше забудовували. Зносили не тільки культові споруди, а й будівлі цивільної архітектури під приводом, що вони є перешкодою новому будівництву чи вуличному рухові.

Щодо України, то з кінця 1680-х рр. православна церква в Україні входила до складу Російської православної церкви (РПЦ), а Київський митрополит підпорядковувався Московському патріарху (згодом — Найсвятішому синоду в Петербурзі). На 1914 р., РПЦ мала в Україні 9071 церкву, близько 24 000 представників духовенства, зокрема понад 10 500 священослужителів. В Україні існувало близько 100 православних монастирів, у яких мешкало 12 000 ченців і черниць. Православні становили більшість населення України [12, с. 145].

На Лівобережжі в 1927–1932 рр. майже всі дерев'яні церкви, які були вершиною українського зодчества, знищили, за винятком церков у Новгороді-Сіверському, Лебедині, Новомосковську та ще кількох [1, с. 15]. Було зруйновано Воздвиженський монастир у Полтаві, Покровську церкву 1690 р. в Сумах; Юр'ївську церкву XVIII ст. в Охтирці; архітектурні пам'ятки XVI–XVIII ст. Новгород-Сіверського й Межигірського монастирів; церкву в селі Петраківці на Дніпропетровщині, яку збудував останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський, церкву в селі Малинівці на Харківщині, яку розписував І. Репін. В Україні тоді нищили не тільки моделі, малюнки та фото старовинних церков, хрестів і дзвіниць, але й вишивки з хрестами [4, с. 164].

За неповними даними, в Україні 1929 р. було закрито 136, 1930 р. — 234, а на кінець 1932 р. — 1000 молитовних будинків [3, с. 278; 10, с. 908].

Руйнування церковних споруд не лише призводило до втрати великого культурного спадку країни, але й не допускало передання релігійних традицій наступним поколінням, відбирало в людей можливість задовольняти духовні потреби.

Радянська влада робила все, щоби позбавити церкву її сакрального значення — скидала хрести, дзвони, всередині влаштувала комори, стайні, клуби, спортивні зали та школи. Після скидання хрестів із верхів церков, дзвіниць, руйнувалися громовідводи. Через їх брак дерев'яні церкви опинилися беззахисними перед ураженням блискавкою. Все це відбувалося для наруги, осквернення святого місця, приниження релігійних почуттів вірян [13, с. 179].

Існувало кілька способів фізичного знищення церков: повне руйнування, зміна зовнішнього вигляду сакральної споруди та використання в «інтересах соціалістичного будівництва».

На початку 1920-х рр. більшовики вдаються до простого способу нищення церков — підпалу. Цей спосіб диктувався наявністю на багатьох територіях України, зокрема на Поліссі, майже 100% дерев'яних церков.

За даними польових досліджень, на Житомирщині та Київщині «були люди, які їздили по селах вночі на балагулах і підпалювали церкви». Яскравим прикладом є підпали церков у селах Ворсівка Малинського району, Котівка Радомишльського району, Селець Овруцького району Житомирської обл. та інших, спогади про які записали дослідники під час експедицій 1997–1999 рр. Мешканці села Ворсівка 1935 р. «піймали паля, який підпалив церкву. До цього він підпалив церкву в с. Котівка. Його хлопці хватили із балагули і убили, на другий день в село прибув загін НКВС, арештували 7 чоловіків, допитували всіх» (Зап. 13.08. 1996 р. у с. Ворсівка Малинського р-ну Житомирської обл. від Дмитренка Михайла Савки, 1915 р. народж.). Швидка поява загону НКВС, допити, арешти людей вказують, що підпали церков були спланованою акцією, якою керували органи безпеки, а виконавці були в них на службі [18].

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України збереглися документи, які вказують на те, що секретаріат ВУЦВК зобов'язав виконками «найшвидше колишні осередки дурману перетворити в будинки пролетарської культури та розваги». «В разі, коли спішно пристосувати для різних громадських потреб закриті храми було неможливо, їх пропонували негайно розібрати» [13, с. 57].

Проте старі люди не пускали дітей і внуків на танці й атеїстичні лекції до споруди, яка для них та їхніх предків була святим місцем, де вони молилися, а не розважалися й богохульствували. Так, мешканка с. Лучанки Овруцького району Федора Невмержицька (1901 р. н.) вказала, що «її батьки не дозволяли дітям ходити до цього клубу. Вона тепер бореться з владою за те, щоб голова колгоспу розібрав клуб і повернув дерево старої церкви на будівництво нової». (Записано 15.08.1996 р. в с. Лучанки Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Федори Лукашівни, 1901 р. народж.) [18]. З цього можна зробити висновок, що ставлення до клубів, влаштованих у церквах або збудованих із матеріалу сакральних споруд, було негативним.

Потрібно наголосити, що жорстоких переслідувань у кінці 20-х — на початку 30-х рр. зазнали прихильники не лише Російської православної церкви, а й різних релігійних течій і сект. Серед них і так звані «релігійні організації нацменшин». Також переслідували людей, які цікавились різними релігійно-філософськими та містичними вченнями (теософів, масонів та ін.).

Гоніння на представників духовенства почалося з часу встановлення радянської влади. Але систематичне знищення його, як класу, набрало сили лише з кінця 1920-х рр. Проти священослужителів використовувалися всі форми соціального тиску (позбавлення юридичних прав і матеріальної незалежності, моральні знущання). Найбільший ефект давало притягнення до карної відповідальності. Засудження служителів церкви до різних видів покарання, аж до смертної кари, дало потрібні владі наслідки. На середину 1930-х рр. духовенство як соціальна верства практично зникло.

Наприклад, під час Голодомору 1933 р. закрили церкву в с. Жубровичі Олевського району Житомирської обл. «Батюшку і старосту посадили. Батюшка пропав, а староста Філімончук Андрій Захарович після війни повернувся, пожив рік і помер» (Зап. 12.07.1997 в с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Гороштяк Юлії Василівни, 1918 р. народж.).

«Батюшку Ефима Вікторовського із села Білокоровичі забрали у 1934 році, помер у Житомирській тюрмі» (Зап. 21.07.1997 р. в с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Суми Дмитра Пилиповича, 1920 р. народж.) [18].

Повна ліквідація УПЦ розпочалась у травні 1936 р., коли заарештували митрополита Івана Павловського й тих єпископів і священників, які діяли в окремих парафіях — Юрія Міхновського, Володимира Самборського, Олександра Червінського, Володимира Бржосньовського, Конона Бея та ін. Наступною стала хвиля арештів тих, хто наприкінці 1920-х рр. зрікся священства через радянську пропаганду атеїзму й пішов працювати до державних закладів та установ. Упродовж 1937–1939 рр. було поставлено останню крапку в існуванні УАПЦ.

Прийняття сталінської конституції було розминкою перед «рішучим» наступом на церкву, який розпочався 1937 р. 31 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило наказ № 00447 від 30 липня наркома внутрішніх справ М. Єжова. Цей документ вимагав засуджувати колишніх куркулів, карних злочинців, представників релігійних об'єднань, колишніх діячів доби царату до ув'язнення в табори й тюрми, або до смертної кари. На підставі цього та інших наказів 1937 р. розпочалися масові репресії проти духовенства та вірян.

А у вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальне рішення, що проголосило «безбожну п'ятирічку» — до кінця 1937 р. в СРСР мало бути ліквідовано всі релігійні конфесії й навіть зовнішні прояви релігійності. Одна з головних ролей у виконанні цього завдання відводилася створеній ще 1925 р. Спілці войовничих безбожників, яку очолював Омелян Ярославський [6, с. 28].

Як показують сучасні дослідження, антирелігійні кампанії більшовицької партії, хоч і були масовими та жорстокими й спричинили знищення великої кількості релігійних цінностей та руйнування церков, не принесли тих результатів, на які сподівалися більшовики. Населення України все одно глибоко вірувало, особливо в сільській місцевості. Наприклад, священник с. Копані Саватій 23 вересня 1929 р. доповідав: «У день храмового свята молільників було більше 1000 душ. У храмі не вміщувалися. Навколо огорожі було дуже багато тих, хто приїхав» [5, с. 77].

Це можна пояснити тим, що в 1920–1930-х рр. рівень довіри до православної церкви був достатньо високим; велика частина духовенства була віддана парафіянам і намагалася захистити їх від проблем, які принесла радянська влада. Спільні акції духовенства й громадськості нерідко набували радикальних форм, були значно ширшими. Вони не обмежувалися спротивом антирелігійній політиці більшовиків, а були спрямовані й проти колективізації, розкуркулення, інших непопулярних державних кампаній.

Водночас реальну картину радянська влада приховувала. В тогочасній пресі друкувалося багато колективних листів робітників з клопотанням до влади закрити храми, знімати дзвони, що мало підкреслити пролетарську суть антирелігійної політики в СРСР. Однак з позицій сьогодення зрозуміло, що, беручи до уваги «добровільно-примусовий» характер цих підписів, буде неправильним вважати, що вони на 100% віддзеркалювали настрої населення. Ці фальсифікації, які підтримували радянські історики, робилися для ствердження міфу про атеїстичну позицію робітників і селян у Радянському Союзі й для винищення головного ідеологічного конкурента більшовизму — церкви.

В дисертації «Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30 ті роки ХХ ст. (на матеріалах півдня України)» О. В. Бойко зазначає, що опір насадженню атеїзму чинили як служителі культу, так і різні верстви населення. Представники духовенства вдавалися переважно до легальних методів, шукаючи компромісів та домовленостей і використовуючи в цьому контексті релігійну пропаганду як головний інструмент боротьби. До окресленого варто додати й освячення ланів, криниць, будівель, використання хору, врочисті богослужіння з приїздом архієреїв, залучення вірян до релігійних братств і гуртків, відправи служб українською мовою, роздавання подарунків у церковні свята, організацію хресних ходів з масовими моліннями проти посух та неврожаїв, тощо. Проте іноді вони вдавалися до організації волинок і стихійних виступів, «баб'ячих бунтів», відкритих масових виступів, навіть кривавих збройних сутичок з радянськими силовими структурами [2, с. 12].

Масове закриття церков спонукало духовенство до новацій, зокрема «пересувного» обслуговування релігійних потреб вірян. За даними антирелігійного журналу «Перевізник», така практика поширилась уже в 1930–1931 рр. «Попи на куркульських конях і підводах їздять із села в село. На підводі — ящик, у якому складено богослужбне причандалля. У кожному селі піп має декілька своїх опорних пунктів — це родини куркулів або їх родичів» [5, с. 79].

Щодо населення, то ставлення різних прошарків до політики атеїзму було різним, що спростовує радянську пропагандистську тезу про одностайну підтримку політики більшовиків та комуністів серед населення. Безперечно, існували люди, переважно з робітників і зокрема — молоді, які від щирого серця писали окреслені листи про закриття церков. Проте було й багато поміркованих та невдоволених, які не підтримували цієї політики.

Наприклад, помірковані атеїсти відмовлялися ставити підписи на колективних заявах-клопотаннях до органів влади про закриття церков. Свою позицію вони обґрунтовували не політичними переконаннями — прихильністю до демократичних принципів свободи совісті та віросповідань, а побоюванням образити релігійні почуття близьких — батьків, дружин, бабусь і дідів.

До найактивніших противників закриття релігійних інституцій належали старші робітники. Вони надсилали колективні скарги про закриття церков й утиск своїх прав і свобод до органів влади, а, крім того, брали участь у нелегітимних акціях — захисті культових споруд, розповсюдженні антирадянських листівок, поширенні містичних чуток щодо провісників «страшного суду», що нібито з'являлися, залякували атеїстів фізичною розправою тощо [11, с. 39].

Наприклад, віряни з Дніпропетровського заводу ім. Ф. Дзержинського заявляли, що продовольчі ускладнення й дорожнеча є покаранням божим за безвір'я. «Поки ми вірили у бога і церкву, то не ходили ми голі й не були голодні як зараз», — вважали вони. Аналогічні думки висловлювали робітники Одеського заводу ім. Старостина та шахтарі Сніжанського рудника «Незважаючи на гігантські зусилля партійно-державних органів та ДПУ, результати були незначними. Населення України у переважній більшості залишалось віруючим» [15, с. 142], у нього ще залишалася велика кількість храмів, які народ боронив, не давав знищити.

Розвиток пияцтва та бездуховності також спонукав до збереження віри й прихильності до церкви. За спостереженням людей похилого віку, що мешкали на Поліссі, «як церкви порозкидали, то їх місце заняли бутылка, безвладдя, неповага до всіх і всього».

Тому не дивно, що в 1920-х — 1930-х рр. церква в Україні «стає місцем, куда можна було ховатись зі своїми скорботами, виливати свою нудьгу, свої жалі перед Голгофою, де можна набиратися сили й енергії для нової завзятішої і ще важчої боротьби за волю, за добробут, за щастя рідного краю» [19, с. 10]. Вона була однією з перешкод на шляху побудови тоталітарної більшовицької держави, спроби зруйнувати історичні й культурні традиції українського народу і його духовність. Особливо яскраво ці настрої виявлялися на селі.

Таким чином, протягом 1920–1930-х р. ідея побудови атеїстичного суспільства в СРСР, навіть незважаючи на певні успіхи, закінчилась невдачею. Не розуміючи духовної сутності та історичних традицій українського народу і розглядаючи релігію як атавізм минулого, а церкву — як знаряддя експлуатації трудящих, більшовики хотіли силоміць ізольовати народ від шкідливого впливу віри.

Попри те, що перед вірянами створювалися всілякі перепони для відвідування церков і справляння обрядів, що їх було позбавлено виборчих прав і можливості кар'єрного зростання, обмежено економічними санкціями, радянська влада не змогла відвернути від церкви багатьох мешканців України.

Невдоволення державною політикою викликало відверто вороже ставлення до влади в частини населення, що підкріплювалося наслідками голодоморів, безробіття, хлібозаготівельних криз, індустріалізації, колективізації, розкуркулення та політичних репресій. Тому протидія антирелігійній політиці радянської влади стала одним із видів загального опору сталінському тоталітарному режимові.

1. Акуленко В. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.) / Акуленко В. — К. : Знання, 1991. — 48 с.

2. Бойко О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30 ті роки ХХ ст. (на матеріалах півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Бойко О. В. — Дніпропетровськ, 2007. — 21 с.

3. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. — К. : Либідь, 1991. — 344 с.

4. Зякун А. Культурні цінності в державній політиці 20–30-х рр. ХХ ст.: від збереження до руйнації / А. Зякун // Світогляд — Філософія — Релігія. Збірник наукових праць. — 2012. — Вип. 2. — С. 161–169.

5. Ігнатуша О. Закриття церков і релігійна свідомість: 20–30-ті рр. ХХ ст. : [Електронний ресурс] / О. Ігнатуша // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. — Сер.: Історичне релігієзнавство. — 2009. — Вип. 1. — С. 75–86.

6. Киридон А. М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / Киридон А. М. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. — 384 с.

7. Культурне будівництво в Українській РСР : у 2 т. — К. : Держполітвидав УРСР, 1959. — Т. 1 (1917–1941). — 1959. — 667 с.

8. Лагодич М. Правове становище РПЦ в 1917–45 рр. / М. Лагодич // Богословський вісник: збірник наукових праць. — Чернівці, 2009. — Вип. 2. — С. 39–48.
9. Лар'яновський І. С. Релігієзнавство. Конспект лекцій / Лар'янівський І. С. — Одеса : Одакс, 2006. — 57 с.
10. Мартирологія Українських Церков : у 4 т. — Т. 1 : Українська Православна Церква. — Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. — 1207 с.
11. Мовчан О. Ставлення робітників УСРР до антирелігійної політики влади (початок 1930-х рр.) / О. Мовчан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. — 2013. — Вип. 1. — С. 37–43.
12. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. — Ч. I. 1917 р. — середина 20-х років / Нестуля О. — К. : Вид. Інституту історії України НАН України, 1995. — 280 с.
13. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. — Ч. II. Кінець 20-х — 1941 рр. / Нестуля О. — К. : Вид. Інституту історії України НАН України, 1995. — 216 с.
14. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. — М. : Политиздат, 1977. — 144 с.
15. Пашенко В. О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років / Пашенко В. О. — К. : Б. в., 1994. — 250 с.
16. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Поспеловский Д. — М. : Библейско-Богословский институт св. ап. Андрея, 1996. — 403 с.
17. Слободянюк Э. П. Православие на Украине в 20-х — середине 30-х годов XX века : автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Всеобщая история» / Слободянюк Э. П. — Львов, 1996. — 24 с.
18. Тарас Я. Руїнування Української церкви — складова голодоморної стратегії : [Електронний ресурс] / Тарас Я. — Режим доступу : <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/rujnuvannaukraienskoiecerkviskladovagolodomomoiestrategiieavortarasaroslav>
19. Щербаківський В. Деревляні церкви на Україні і їх типи / В. Щербаківський // Записки НТШ. — Т. LXXIV. — 1906. — 98 с.

Н. В. Бем

УДК: 94(477) «1932»

«НАШ НАРІД МАВ СВІДОМІСТЬ СВОЄЇ КОРИННОСТІ, Й ВІН ЗМАГАВСЯ...»*

У статті розглянуті основні форми спротиву та настрої українсько-го селянства навесні та влітку 1932 р.

Ключові слова: селянство; хлібозаготівлі; опір; масові виступи.

В статье рассматриваются основные формы сопротивления и настроения украинского крестьянства весной и летом 1932 г. Показаны разнообразные проявления его поведения и настроений в исследуемый период,

* Так відповів селянин з села Біловід Роменського району, свідок голоду, на питання: «Чому, по Вашому, був голод на Україні?» [11, р. 1271].